

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-9માં તમે ધોરણભંગ વર્તનનો અર્થ અને લાક્ષણિકતા વિશે સમજૂતી મેળવી. ધોરણભંગ વર્તન સામાજિક સમસ્યાના ઉદ્ભવનું મહત્ત્વનું કારણ છે. આ એકમમાં આપણે સામાજિક સમસ્યાઓનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓની સમજ પ્રાપ્ત કરી સાંપ્રત ભારતમાં પ્રવર્તમાન જુદી-જુદી ત્રણ સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચા કરીશું.

વિશ્વના પ્રત્યેક સમાજને પોતાનાં સામાજિક ધ્યેયો હોય છે અને તે હાંસલ કરવા સમાજ સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. આ ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ જ જે-તે સમાજની પ્રગતિની પારાશીશી છે. આ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યેક સમાજ સામાજિક ધોરણો અને સામાજિક મૂલ્યોની એક વ્યવસ્થા વિકસાવે છે અને સમાજના સભ્યો આ ધોરણો અને મૂલ્યો મુજબ વર્તન કરે તેવી તેમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે; પરંતુ આમ છતાં સમાજના બધા જ સભ્યો આ અપેક્ષા મુજબ વર્તન કરે તેવું હંમેશાં બનતું હોતું નથી. ક્યારેક જાણીને તો ક્યારેક અજાણપણે પણ તેઓ આ અપેક્ષાઓથી વિરુદ્ધનું વર્તન કરે છે. સમાજના સભ્યો જ્યારે તેમની પાસે રાખવામાં આવતી સામાજિક અપેક્ષાઓથી વિરુદ્ધનું વર્તન કરે છે ત્યારે સામાજિક સમસ્યાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે.

માનવસમાજના ઈતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો જણાય છે કે આદિમ સમાજ હોય કે આધુનિક વિકસિત સમાજ—તે ક્યારેય સમસ્યામુક્ત ન હતો. જેમ જેમ યુગો બદલાતા ગયા તેમ તેમ સામાજિક સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું ગયું. બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે જેમ જેમ સામાજિક સભાનતા કે સામાજિક જાગૃતિનો વિકાસ થવા લાગ્યો તેમ તેમ નવી નવી સામાજિક સમસ્યાઓ પણ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. વળી, ભૌગોલિક અને પર્યાવરણીય પરિવર્તનો, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં હરણફાળ વિકાસ અને નવાં નવાં વ્યક્તિવાદી મૂલ્યો જેવાં પરિવર્તન નિપજાવતાં પરિબળોએ પણ અનેક નવી સામાજિક સમસ્યાઓને જન્મ આપ્યો છે. આવા સંજોગોમાં સામાજિક વ્યવસ્થાની જાળવણી માટે સમસ્યાઓ પર નિયંત્રણ મેળવી, તેના નિવારણ માટે વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન આવશ્યક બને છે.

આધુનિક સમાજશાસ્ત્રના વિષયવસ્તુમાં સામાજિક સમસ્યાઓનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન નોંધપાત્ર મહત્ત્વ ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે સમસ્યાઓ પ્રત્યે સમાજના જુદા-જુદા વર્ગોના લોકો ઘૃણા કે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જોતા હોય છે; પરંતુ સમાજશાસ્ત્રીઓ આવી સમસ્યાઓનું પૂર્વગ્રહરહિત વિશ્લેષણ કરી તેનાં કારણો અને પરિણામો શોધવામાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સમાજશાસ્ત્રમાં સામાજિક સમસ્યાઓને સમાજનાં પ્રવર્તમાન સામાજિક ધોરણો અને મૂલ્યો સામે પડકારરૂપ પરિસ્થિતિઓ તરીકે ગણવામાં આવી છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ અન્ય સ્વરૂપનાં માનવ વર્તનોનો જે રીતે અભ્યાસ કરે છે તે જ રીતે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી તેઓ સામાજિક સમસ્યાનો પણ અભ્યાસ કરે છે. તેમનો મુખ્ય હેતુ સામાજિક સમસ્યાઓનાં કારણોની સમજ મેળવી, સામાજિક વર્તનનાં અન્ય ક્ષેત્રો સાથે સામાજિક સમસ્યા શું અને કેવો સંબંધ ધરાવે છે તેનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સામાજિક સમસ્યાના પરિચયમાં જોયું કે કોઈ પણ સમાજ સમસ્યામુક્ત નથી. પ્રત્યેક સમાજ કે રાષ્ટ્રને પોતાની આગવી સમસ્યાઓ હોય છે; પરંતુ આ સમસ્યાઓ હંમેશાં એકસમાન જ હોય એવું જરૂરી નથી. સામાજિક ધોરણો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને કારણે એક સમુદાય કે રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ અન્ય સમુદાય કે રાષ્ટ્ર કરતાં જુદી હોવાનો સંભવ છે. આવી સામાજિક જટિલતાને કારણે સામાજિક સમસ્યાની સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપવાનું કાર્ય કઠિન છે. આમ છતાં, જુદા-જુદા વિદ્વાનોએ સામાજિક સમસ્યાઓનાં વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન દ્વારા તેના સર્વસામાન્ય અર્થની સમજૂતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટીના વિદ્વાનો રિચાર્ડ સી. ફૂલર અને રિચાર્ડ માયર્સ ‘Some Aspects of a Theory of Social Problems’માં સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે કે, ‘સામાજિક સમસ્યા એટલે વ્યવહારનાં એવાં પાસાંઓ કે પરિસ્થિતિઓ, જેને સમાજના કે સમૂહના નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકો અનિચ્છનીય ગણતા હોય. સમાજના આ નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકો એવી માન્યતા ધરાવતા હોય છે કે આવી અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિને નિવારવા માટે અને સમસ્યાના વ્યાપને ઘટાડવા માટે સુધારાવાદી નીતિઓ, કાર્યક્રમો અને સેવાઓની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે.’

અમેરિકન વિદ્વાન પી. બી. હોર્ટન અને જી. આર. લેસ્લી 'The Sociology of Social Problems'માં નોંધે છે કે, 'સામાજિક સમસ્યા એવી પરિસ્થિતિ છે જે લોકોની નોંધપાત્ર સંખ્યાને અનિચ્છનીય રીતે અસર કરે છે અને આવી પરિસ્થિતિ અંગે સામૂહિક પગલાં દ્વારા કંઈક કરી શકાય તેમ છે તેવી માન્યતા લોકો ધરાવતાં હોય છે.'

સામાજિક સમસ્યાનાં લક્ષણો

સામાજિક સમસ્યાની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી તેની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

- (1) સામાજિક સમસ્યા સમાજમાં પ્રવર્તતી એક પ્રકારની આક્ષેપાત્મક સ્થિતિ છે.
- (2) આ પરિસ્થિતિ સમાજના કે સમૂહના નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકોને અસર કરનારી છે. જોકે અહીં એક બાબત નોંધવી જોઈએ કે નોંધપાત્ર સંખ્યા એટલે કેટલી સંખ્યા તેનો કોઈ ચોક્કસ આંકડો નથી.
- (3) આ પરિસ્થિતિ નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકોને અનિચ્છનીય લાગે છે.
- (4) આ અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિને દૂર કરવા માટે કોઈ ને કોઈ સામૂહિક પગલાં ભરવા જોઈએ તેવી લોકલાગણી પ્રવર્તે છે.
- (5) આ પરિસ્થિતિ કાયમી નથી; પરંતુ તેને દૂર કરી શકાય તેમ છે તેવી માન્યતા જોવા મળે છે.
- (6) સામાજિક સમસ્યાને કારણે સમાજના મહત્વનાં ધોરણો અને મૂલ્યોનો ભંગ થવાનો ભય ઊભો થાય છે.
- (7) સામાજિક સમસ્યા વ્યક્તિલક્ષી નહિ; પરંતુ સમાજલક્ષી હોય છે.
- (8) સામાજિક સમસ્યાનાં પરિણામો સામાજિક હોય છે અને તેથી તેનો પ્રભાવ સમાજની અન્ય બાબતો પર પણ પડે છે.
- (9) સામાજિક સમસ્યા એક પ્રકારની સાપેક્ષ પરિસ્થિતિ છે. એનો અર્થ એ થયો કે એક સમાજમાં જે પરિસ્થિતિ સામાજિક સમસ્યા ગણાતી હોય તે પરિસ્થિતિ અન્ય સમાજમાં સામાજિક સમસ્યા ન પણ હોય.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સામાજિક સમસ્યાની ઉપર્યુક્ત લાક્ષણિકતાઓ પરથી આપને સામાજિક સમસ્યા કોને કહી શકાય તેની સમજ સ્પષ્ટ થઈ હશે. હવે આપણે ભારતીય સમાજમાં જોવા મળતી જુદી જુદી ત્રણ સામાજિક સમસ્યાઓની વિસ્તૃત સમજ મેળવીશું.

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા

સ્ત્રી અને પુરુષ સમાજરૂપી રચનાં બે ચક્રો છે. વિશ્વની કોઈ પણ સામાજિક વ્યવસ્થાએ ગતિશીલ રહેવું હોય તો સમાજરચનાં આ બંને ચક્રો વચ્ચે સમતુલન હોવું અનિવાર્ય છે. જો આ ચક્રો વચ્ચેનું સમતુલન ખોરવાય તો રચનાં બાકીની ગમે તેટલી સુવિધાઓ હોવા છતાં તે આગળ વધી શકતો નથી.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા એ સમાજરૂપી રચનાં આ બંને ચક્રો વચ્ચેના અસમતુલનનો નિર્દેશ કરે છે. એક રીતે જોઈએ તો વ્યક્તિની જાતિ એ સંપૂર્ણપણે જૈવકીય બાબત છે. વ્યક્તિએ સ્ત્રી તરીકે જન્મ લેવો કે પુરુષ તરીકે જન્મ લેવો તે તેના પસંદગીક્ષેત્રના પરિઘની બહાર છે. આવા સમયે મનમાં સવાલ એ ઊભો થાય કે અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા શા માટે સામાજિક સમસ્યા છે ?

અસમાન જાતિપ્રમાણ

આ સવાલના પ્રત્યુત્તરરૂપે એમ કહી શકાય કે વ્યક્તિના જન્મ અને મૃત્યુની બાબત પ્રકૃતિદત્ત છે; પરંતુ પ્રકૃતિના આ કાર્યમાં માનવીની કે સમાજની દખલગીરી ઊભી થાય છે ત્યારે તે સામાજિક સમસ્યાનું રૂપ ધારણ કરે છે. આધુનિક યુગમાં વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, સંદેશાવ્યવહાર અને વાહનવ્યવહારનાં સાધનો વગેરેના વિકાસને કારણે ભૌતિક પરિસ્થિતિ ખૂબ ઝડપથી બદલાઈ છે; પરંતુ તેની સાથે સાથે વ્યક્તિના વિચારો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, પરંપરાઓ વગેરેમાં એટલો ઝડપથી બદલાવ આવ્યો નથી. જેટલા ઉમળકાથી વ્યક્તિ નવી ખરીદેલી કારનો આનંદ વ્યક્ત કરી શકે છે, એટલા જ ઉમળકાથી તે દીકરીના જન્મને વધાવી શકતો નથી એ સમાજની વરવી વાસ્તવિકતા છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના દુરુપયોગ અને જડ પરંપરાઓના અનુસરણને કારણે આજે ભારતમાં પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની

સંખ્યા ઘટી છે. ગુજરાત પણ તેમાંથી બાકાત નથી. 2011ના સેન્સસ મુજબ ગુજરાતમાં 0 થી 6 વર્ષની વયજૂથના પ્રતિ હજાર છોકરાઓ સામે માત્ર 886 છોકરીઓ છે. કેટલાક તાલુકાઓમાં તો આ સંખ્યા 700 થી 750 સુધી પહોંચી ગઈ છે, જે ખરેખર ચિંતાનો વિષય છે.

સ્ત્રી-પુરુષના આ અસમાન જાતિપ્રમાણે અનેક સામાજિક સમસ્યાઓને જન્મ આપ્યો છે, ત્યારે એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે તેનાં કારણો અને વિપરીત અસરો અંગે માહિતી મેળવી તેને હલ કરવાના ઉપાયોની સમજૂતી મેળવીએ. **અસમાન જાતિપ્રમાણ એટલે શું ?**

જાતિપ્રમાણ એટલે દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા દર્શાવતું માપ. અસમાન જાતિપ્રમાણ એટલે સમાજમાં પુરુષોની સંખ્યાની તુલનામાં સ્ત્રીઓની ઓછીવત્તી સંખ્યા હોવાનો નિર્દેશ.

ભારત અને ગુજરાતમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

ભારત અને ગુજરાતમાં પ્રતિ હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

ક્રમ	વર્ષ	ભારત	ગુજરાત
1.	1901	972	954
2.	1911	964	946
3.	1921	955	944
4.	1931	950	945
5.	1941	945	941
6.	1951	946	952
7.	1961	941	940
8.	1971	930	934
9.	1981	934	942
10.	1991	927	934
11.	2001	933	920
12.	2011	940	918

(સ્ત્રોત : Gender Composition of Population Provisional Population totals India, P. 80)

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાનાં કારણો

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા એ સાંપ્રત ભારતની એક મહત્વની વસ્તીવિષયક સામાજિક સમસ્યા છે. સમાજવિજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે આપણું ધ્યેય આ સમસ્યાનાં કારણો અને વિપરીત અસરો જાણી તેને હલ કરવાના ઉપાયો શોધવાનું છે. અહીં સૌપ્રથમ આ સમસ્યાનાં કારણો અંગે માહિતી મેળવીએ.

(1) પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા :

લગભગ બધાજ સમાજોમાં પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા જોવા મળે છે, જે સત્તા અને તાબેદારીના સંબંધો પર રચાયેલી હોય છે. આ પ્રકારની કુટુંબવ્યવસ્થામાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષનો દરજ્જો ઊંચો હોય છે. આવા કુટુંબોમાં પરિવારનો વંશવેલો આગળ વધારવાની, મિલકતનો વારસદાર નક્કી કરવા જેવા નિર્ણયોની સત્તા માત્ર પુરુષ પાસે હોય છે. એ ઈચ્છે એ મુજબ કૌટુંબિક નિર્ણયો લેવાતા હોય છે, પરિણામે આવા પરિવારોમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષનો પ્રભાવ વધુ હોય છે, એટલું જ નહિ બાળકને જન્મ આપવો કે નહિ તે અંગેના નિર્ણયમાં પણ પત્ની તરીકે સ્ત્રીના નિર્ણયનું કોઈ મહત્વ

હોતું નથી. આથી આ પ્રકારની કુટુંબવ્યવસ્થા અસમાન જાતિપ્રમાણમાં મહત્વની પુરવાર થાય છે.

(2) લિંગભેદ :

ઘણાં અભ્યાસોના તારણો મુજબ સ્ત્રી-પુરુષમાં જોવા મળતા તફાવતો માટે જન્મગત જૈવિક લાક્ષણિકતાઓ જવાબદાર છે. સ્ત્રી-પુરુષની જન્મગત ભૂમિકામાં તફાવત એ તેની સૌથી મોટી સમસ્યા છે. સમાજજીવનનાં તમામ ક્ષેત્રો લિંગભેદ વિના સ્ત્રી-પુરુષ બંને માટે સમાન રીતે ખુલ્લાં હોવા જોઈએ. જેને જે ક્ષેત્ર અનુકૂળ લાગે તેનો તેમાં વિકાસ સાધવાની તક આપવી જોઈએ. ડૉ. નીરા દેસાઈના નિરીક્ષણ અનુસાર લિંગભેદને કારણે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કાર્યમાં ભેદભાવભર્યું વર્તન જોવા મળે છે. હજુ પણ લિંગભેદ અંગે સમાન નહિ; પરંતુ બેવડાં ધોરણો જોવા મળે છે. જાણીતા વિદ્વાન સિવાઈના મતે સ્ત્રી અને પુરુષનાં શક્તિ, રસ અને અભિરુચિના તફાવતોને તેમના જૈવિક તફાવતો સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આમ, લિંગભેદ જૈવિક છે. આ જૈવિક અસમાનતા અસમતુલિત જાતિપ્રમાણની સમસ્યા સર્જે છે.

(3) સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યા :

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યા છે. ભારતીય પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થામાં પુત્રજન્મનું ખૂબ મહત્વ છે, જ્યારે દીકરીનો જન્મ એટલો આવકારદાયક ગણવામાં આવ્યો નથી. ધાર્મિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કારણોસર એક યા બીજી રીતે પુત્રજન્મનું મહત્વ વધતું ગયું આથી પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાની ઘેલછા પણ વધતી ગઈ. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે હવે સોનોગ્રાફીની મદદથી ગર્ભમાં રહેલા બાળકની જાતિનું પરીક્ષણ થઈ શકે છે. જોકે આવું જાતિય પરીક્ષણ કાયદાકીય રીતે ગુનો હોવા છતાં કેટલાક સંજોગોમાં ગર્ભમાં રહેલું બાળક જો સ્ત્રી જાતિનું હોવાનું માલૂમ પડે તો ગર્ભપાત દ્વારા સ્ત્રી-ભ્રૂણની હત્યા કરવામાં આવે છે. બાળકીને દૂધપીતી કરવાના સદીઓ જૂના રિવાજના આધુનિકરણ સમી આ નવી પદ્ધતિને કારણે સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે.

(4) સામાજિક પરંપરાઓ અને કુપ્રથાઓ :

અસમાન જાતિપ્રમાણ માટે મહદંશે સામાજિક પરંપરાઓ, કુપ્રથાઓ અને કુરિવાજોને પણ જવાબદાર ગણી શકાય. બાળલગ્નો, દહેજપ્રથા, સતીપ્રથા, દેવદાસીપ્રથા, વિધવા પુનર્લગ્નનો નિષેધ જેવી અનેક પરંપરાઓ અને કુપ્રથાઓએ સ્ત્રીઓના અસ્તિત્વ સામે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. ‘દીકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય,’ ‘દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’ જેવી કહેવતો સ્ત્રીઓ અંગે પ્રવર્તતી સામાજિક પરંપરાઓ અને કુપ્રથાઓની સાક્ષી પૂરે છે. સમાજના આ કુરિવાજોના જાળામાં દીકરીઓને સૌથી વધુ સહન કરવાનું આવે છે, પરિણામે કન્યાજન્મ આવકારદાયક ગણાતો નથી. આમ, સમાજની કુપ્રથાઓ અને કુરિવાજો અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાનું નિર્માણ કરે છે.

(5) પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ :

વર્તમાન સમયમાં ગરીબી, બેકારી અને મોંઘવારી જેવાં આર્થિક પરિબળો માત્ર મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગને જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ વર્ગને પણ સંતાનોના ઉછેરમાં અવરોધરૂપ સાબિત થઈ રહ્યાં છે. બાળકના જન્મથી માંડીને તે જ્યાં સુધી આર્થિક રીતે પગભર ન થાય ત્યાં સુધીની બધી જ જવાબદારી માતા-પિતાએ નિભાવવાની હોય છે. વળી, હવે ધીમે ધીમે નાના કદનાં કે વિભક્ત કુટુંબોની સંખ્યા પણ વધતી ચાલી છે. આવા સંજોગોમાં પુત્રજન્મની આશામાં કુટુંબમાં બાળકોની વધુ સંખ્યા પરિવારની હાલત કફોડી બનાવે છે. આ બધાં કારણોસર સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યાના બનાવોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તો બીજી તરફ આવી નબળી આર્થિક સ્થિતિમાં દંપતીને પરિવારમાં માત્ર એક કે બે બાળક હોય તે વધુ ઈચ્છનીય લાગે છે. આ રીતે જોઈએ તો આર્થિક પરિબળ પરોક્ષ રીતે પણ અસમાન જાતિપ્રમાણ માટે જવાબદાર છે.

(6) સ્ત્રીઓનાં અપમૃત્યુ :

જીવવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં મજબૂત હોવાથી પુરુષ કરતાં લાંબું જીવે છે; પરંતુ પામીભર્યું સામાજિક વાતાવરણ સ્ત્રીઓને અપમૃત્યુ તરફ દોરી જાય છે. ભારતમાં સ્ત્રીઓનાં અપમૃત્યુ પાછળ સૌથી મહત્વનું જવાબદાર પરિબળ દહેજપ્રથા છે. સાસરિયાઓ દ્વારા દહેજ માંગવાના ત્રાસના કારણે સ્ત્રી આત્મહત્યાનું અંતિમ પગલું ભરતી હોય છે. તો ઘણીવાર સાસરિયાઓ દ્વારા દહેજ માટે થઈને સ્ત્રીની હત્યા કરવામાં આવતી હોય છે. ભારતમાં ઈ.સ. 2012માં 18,233 સ્ત્રીઓ આ દહેજપ્રથાને કારણે મૃત્યુ પામી હોવાનું નોંધાયું હતું. આનો અર્થ એ થયો કે ભારતમાં દર 90 મિનિટે એક સ્ત્રી દહેજને કારણે મૃત્યુ પામે છે.

વળી, છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ઓનર કિલિંગને કારણે સ્ત્રીઓના મૃત્યુના બનાવોએ સૌનું વિશેષ ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે. સ્ત્રી દ્વારા થયેલા કોઈ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિના કારણે સમગ્ર પરિવારે પોતાનું ગૌરવ હણાયું હોય કે શરમજનક સ્થિતિમાં મુકાવું પડ્યું હોય તેવું અનુભવાય ત્યારે પરિવારના સભ્યો દ્વારા જ તે સ્ત્રીની હત્યા કરવામાં આવે તેવી ઘટનાને ઓનર કિલિંગ કહેવામાં આવે છે. પરિવારની મરજી વિરુદ્ધ સ્ત્રીએ કરેલાં લગ્ન, પ્રેમસંબંધ કે બળાત્કાર જેવી ઘટનાઓને કારણે ઓનર કિલિંગના બનાવો પણ વધ્યા છે. ભારતમાં પંજાબ, હરિયાણા, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઝારખંડ, હિમાચલ પ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશ જેવાં રાજ્યોમાં ઓનર કિલિંગની ઘટનાઓ સવિશેષ જોવા મળી છે.

આ ઉપરાંત છૂટાછેડા, કુંવારું માતૃત્વ, બળાત્કાર, સતત અપમાન કે અવગણના, પરિવારના સભ્યો કે સાસરિયાઓ દ્વારા આપવામાં આવતો ત્રાસ જેવાં કારણોએ પણ સ્ત્રીઓને અપમૃત્યુ કરવા તરફ ધકેલી છે. સ્ત્રીઓનાં અપમૃત્યુના આ બધા કિસ્સાઓ જાતિપ્રમાણનું અસમતુલન સર્જવામાં નિર્ણાયક બને છે.

(7) સ્થળાંતર :

નોકરી, ધંધા, વ્યવસાય, શિક્ષણ કે એવા કોઈ ને કોઈ કારણોસર એક પ્રદેશમાંથી અન્ય પ્રદેશમાં થતું સ્થળાંતર જાતિપ્રમાણમાં અસમાનતા સર્જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વ્યક્તિ પોતાનો પ્રદેશ છોડી અન્ય પ્રદેશમાં જાય ત્યારે તેના પોતાના પ્રદેશની વસ્તી અને સ્થળાંતરિત તરીકે તે જ્યાં વસે છે તે પ્રદેશની વસ્તી - એ બંનેમાં તફાવત સર્જાય છે. આ તફાવત જે-તે પ્રદેશના જાતિપ્રમાણમાં અસમતુલન પેદા કરે છે. દા.ત., ડૉ. કૌશિક શુક્લના ભાવનગર પાસે અલંગ શીપબ્રેકિંગ યાર્ડના શ્રમિકોના એક અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું હતું કે યાર્ડના કુલ શ્રમિકોમાંથી મોટા ભાગના શ્રમિકો પરપ્રાંતીય પુરુષો જ હતા.

વળી, આર્થિક વિકાસ સાધવા થતું સ્થળાંતર અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા સર્જે છે. ભારતીય સમાજમાં પરંપરાગત રીતે શ્રમવિભાજન એવી રીતે થયું છે કે જેમાં પુરુષોએ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાની અને સ્ત્રીઓએ ગૃહસંચાલન, પ્રજનન અને બાળઉછેરનું કાર્ય કરવાનું. સામાન્ય રીતે આજીવિકા મેળવવા પુરુષ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે આસાનીથી જઈ શકે છે, જ્યારે સ્ત્રી માટે એ બંધનકર્તા છે. ભારતમાં અનેક ખેતમજૂરો એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં સ્થળાંતર કરે છે. વેપાર-ઉદ્યોગ જ્યાં વધુ છે ત્યાં આજીવિકા માટે સ્થળાંતરિતોની સંખ્યા વધુ હોય છે. આમ, એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં કે પરદેશમાં પુરુષોનું સ્થળાંતર વધુ છે. સ્થળાંતરની આ ઢબમાં સ્ત્રીઓએ પોતાના વતનમાં રહેવું પડે છે. આને લીધે રાજ્યવાર લિંગપ્રમાણ જુદું જોવા મળે છે, જેને આપણે અસમાન જાતિપ્રમાણ કહીએ છીએ.

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાની વિપરીત અસરો

ભારતમાં પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓનું ઘટતું જતું પ્રમાણ અનેક સામાજિક સમસ્યાઓને જન્મ આપે છે. સામાજિક રચનાતંત્રમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંનેની ભૂમિકા મહત્વની છે. સમાજના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, કૌટુંબિક અને શૈક્ષણિક વિકાસમાં પુરુષની સાથે સાથે સ્ત્રીનું યોગદાન પણ એટલું જ મહત્વનું છે. બાળકને જન્મ આપીને અને તેનો ઉછેર કરીને સ્ત્રી પારિવારિક વારસાનું સાતત્ય જાળવી રાખે છે. સ્ત્રીઓનું ઘટતું પ્રમાણ સામાજિક સાતત્યની જાળવણીમાં અવરોધક બની શકે છે.

સ્ત્રી-પુરુષનું અસમાન જાતિપ્રમાણ લગ્નસંસ્થા પર વિપરીત અસર નિપજાવે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે સમાજમાં અપરિણીતોની સંખ્યા વધતા ફરજિયાત કુંવારાપણું વધે છે. દીકરાના લગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી માતા-પિતાએ તણાવયુક્ત સ્થિતિમાં જીવવું પડે છે. વળી, સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે કન્યાવિક્રયને વેગ મળે છે, એટલે કે પુરુષોએ લગ્ન માટે સ્ત્રીઓને ઊંચી કિંમત ચૂકવવી પડે છે. આથી જેની પાસે વધુ પૈસા કે સંપત્તિ હોય તેવી વ્યક્તિઓ ઊંચી કિંમત ચૂકવીને લગ્ન કરી શકે છે, જ્યારે ગરીબ કે મધ્યમવર્ગના યુવાનોનાં લગ્ન માટે પાત્ર પસંદગીનો પ્રશ્ન જટિલ બને છે. તો ઘણીવાર ઊંચી ડિગ્રી ધરાવતી સ્ત્રીને પોતાનાથી નિમ્ન ડિગ્રી ધરાવનાર પુરુષ સાથે કે ઉચ્ચ ડિગ્રી ધરાવનાર પુરુષને પોતાનાથી નિમ્ન ડિગ્રી ધરાવનાર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની નોબત આવે છે. વળી, અસમાન જાતિપ્રમાણને લીધે વર માટે કન્યા શોધવાની અને ખાસ કરીને જે સમૂહમાં પોતાના સમૂહમાં જ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ છે તેવા કુટુંબમાં બાળપણથી જ પોતાના કુટુંબની કન્યાને કન્યાપક્ષના યુવાનોને આપવી પડે છે. એટલે કે સાટાપદ્ધતિ અપનાવવી પડે છે. આ રીતે જોઈએ તો અસમતુલિત જાતિપ્રમાણને કારણે કજોડાં લગ્નની સ્થિતિ નિર્માણ પામે છે.

વળી, પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે સ્ત્રીઓ પર અત્યાચારો વધે છે. ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં દિન-પ્રતિદિન વધતાં જતાં છેડતી, જાતીય સતામણી અને બળાત્કારના બનાવો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા અટકાવવાના ઉપાયો

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાને હળવી કરવા માટે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની માન્યતાઓ, મૂલ્યોમાં પરિવર્તન લાવવું આવશ્યક છે. આ માટે સરકાર, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, બૌદ્ધિકો, સમાજચિંતકો, ધાર્મિક નેતાઓ અને લોકસેવકોએ સહિયારો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ છતાં,

- કન્યાજન્મને પ્રોત્સાહન મળે તેવી નીતિઓ ઘડવી.
- સ્ત્રી અને પુરુષને બંધારણની દૃષ્ટિએ, કાનૂનની દૃષ્ટિએ સમાન હક મળે છે; પરંતુ વાસ્તવિક સમાજજીવનમાં બંનેનું સરખું મહત્ત્વ અંકાય તે માટે જરૂરી પગલાં લેવાં.
- જે પરિવારોમાં સંતાનોમાં માત્ર એક દીકરી જ હોય તેવા પરિવારોએ અન્ય પરિવારના લોકોને દીકરીના જન્મ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.
- સ્ત્રીઓએ પોતે જાગૃત અને સંગઠિત થઈ પોતાના અસ્તિત્વ માટે લોકજાગૃતિ કેળવવી.
- પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમોએ અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાને પ્રસારિત કરી લોકજાગૃતિ કેળવવી.
- દીકરા-દીકરીના સામાજિકરણમાં સમાનતાનાં મૂલ્યો આત્મસાત્ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- ભ્રૂણહત્યા થતી અટકાવવી.
- ગર્ભપરીક્ષણના કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરાવવું.
- અસમાન જાતિપ્રમાણની ગંભીર અસરોથી યુવાનોને વાકેફ કરવા. આ માટે શાળા-કોલેજોમાં સેમિનારો-કોન્ફરન્સોનું આયોજન કરવું.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ માટે રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવવી.
- સમાજના કુરિવાજો, કુપ્રથાઓ અને રીતિઓમાં પરિવર્તન આવે તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- દહેજ પ્રતિબંધક કાયદાનો ચુસ્તપણે અમલ થાય તે જોવું.

એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ - એક સામાજિક સમસ્યા

એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ એક વિશ્વવ્યાપી સામાજિક સમસ્યા છે. વિશ્વમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો દેશ હશે કે જેમાં એઈડ્સના દર્દીઓ ન હોય ! એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત પીડિતોની સંખ્યામાં દક્ષિણ આફ્રિકા, નાઈજિરિયા પછી ભારત વિશ્વમાં ત્રીજા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે. NACO (National Aids Control Organization)ના વર્ષ 2013-14ના અહેવાલ મુજબ ભારતમાં વર્ષ 2011માં 15 થી 49 વર્ષની ઉંમરના લોકોમાં એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત દર્દીઓની સંખ્યા 20.89 લાખ હતી. નેશનલ એઈડ્સ કન્ટ્રોલ ઓર્ગેનાઈઝેશનના આ અંકો દર્શાવે છે કે ભારતમાં એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત લોકો મોટેભાગે યુવાવયના છે. આ રીતે જોઈએ તો યુવાનો માટે એઈડ્સની સમસ્યા એક પડકાર છે. વળી, અન્ય દેશોની તુલનામાં જ્યારે ભારતમાં યુવાનોનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે, ત્યારે એઈડ્સગ્રસ્ત યુવા દર્દીઓનું ઉપર્યુક્ત પ્રમાણ ચિંતા ઉપજાવનારું છે.

એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ

AIDS એટલે શું ?

સરળ શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે AIDS એટલે શરીરે મેળવેલી રોગપ્રતિકારક શક્તિના વિનાશનાં ચિહ્નો. શાબ્દિક અર્થ જોઈએ તો AIDS એટલે -

- A - Acquired (મેળવેલું)
- I - Immune (રોગપ્રતિકારક શક્તિ)
- D - Deficiency (ઊણપ)
- S - Syndrome (ચિહ્ન)

આમ, એઈડ્સ એટલે માનવીના શરીરમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિની ઊણપથી થતા અનેક રોગો. શરીરમાં HIVનો વાયરસ પ્રવેશે એટલે થોડાં વર્ષો પછી વ્યક્તિને એઈડ્સ થાય છે. HIV એટલે Human Immuno Deficiency Virus. આ વાયરસ વ્યક્તિના શરીરમાં દાખલ થઈ ધીમે ધીમે તેની રોગપ્રતિકારક શક્તિનો નાશ કરે છે અને પરિણામે એચ.આઈ.વી. વાયરસ ધરાવનાર વ્યક્તિનું શરીર અનેક રોગોનો ભોગ બને છે. વ્યક્તિના શરીરની આ પરિસ્થિતિ એટલે જ એઈડ્સ.

એઈડ્સનો સર્વપ્રથમ દર્દી ઈ.સ. 1981માં અમેરિકામાં નોંધાયો હતો. અમેરિકાના લોસ એન્જલસમાં સજાતીય સંબંધો ધરાવતા પુરુષોમાંથી આ રોગ ધીમે ધીમે ડ્રગ્સના ઈન્જેક્શન લેતાં વ્યસનીઓમાં અને ત્યાર પછી વિશ્વના લગભગ તમામ દેશોમાં ખૂબ જ ઝડપથી ફેલાઈ ગયો.

ભારતમાં ઈ.સ. 1986માં ચેન્નઈમાં સૌ પ્રથમ ડૉ. સુનીતિ સોલોમને એક સેક્સવર્કરને એચ.આઈ.વી. હોવાનું નિદાન કર્યું હતું. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં સેક્સવર્કરમાં આ રોગોનાં ચિહ્નો હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. 1987 સુધીમાં એચ.આઈ.વી.ના બીજા નવા 135 દર્દીઓ ઉમેરાયા હતા, જેમાં 14 વ્યક્તિઓ તો સંપૂર્ણપણે એઈડ્સગ્રસ્ત હતી.

એઈડ્સ કેવી રીતે ફેલાય છે ?

એઈડ્સ એ એચ.આઈ.વી. વાયરસથી થતો રોગ છે. એચ.આઈ.વી.નો વાયરસ શરીરની બહાર બહુ સહેલાઈથી નાશ પામે છે; પરંતુ એક વખત તે માનવશરીરમાં પ્રવેશી જાય ત્યાર પછી તેનો નાશ કરવાનું મુશ્કેલ છે. એઈડ્સના વાયરસ માનવશરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશે છે તે અંગેની સમજ ડૉ. પ્રકાશ વૈષ્ણવ અને ડૉ. વ્રજલાલ પટેલે 'એઈડ્સ આ યુગનો મહાકાળ' પુસ્તિકામાં આપી છે. તેમના મતે એઈડ્સના વાયરસ મુખ્યત્વે નીચે દર્શાવેલાં ચાર માધ્યમો દ્વારા વ્યક્તિના શરીરમાં પ્રવેશે છે :

- (1) અસલામત જાતીય સંબંધ દ્વારા
- (2) લોહી દ્વારા
- (3) માતા દ્વારા
- (4) જંતુયુક્ત સાધનો દ્વારા

એઈડ્સ કેવી રીતે ફેલાતો નથી ?

- (1) એઈડ્સના દર્દી સાથે હાથ મિલાવવાથી, સાથે બેસવા-ઊઠવાથી, સાથે જમવાથી, ભેટવાથી કે ચુંબન કરવા એઈડ્સનો ચેપ લાગતો નથી.
- (2) તળાવ, નદી કે સ્વિમિંગ પુલમાં સાથે સ્નાન કરવાથી એઈડ્સનો ચેપ લાગતો નથી.
- (3) એઈડ્સના દર્દીની ખાંસી કે છીંકથી એઈડ્સ ફેલાતો નથી.
- (4) માખી, મચ્છર કે માંકડ દ્વારા એઈડ્સ ફેલાતો નથી.
- (5) જાહેર શૌચાલયના ઉપયોગથી એઈડ્સ ફેલાતો નથી.
- (6) એઈડ્સનો ચેપ લાગેલા દર્દીનાં આંસુ કે પરસેવાથી એઈડ્સ ફેલાતો નથી.

એચ. આઈ. વી. એઈડ્સના કારણો

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એચ. આઈ. વી. એઈડ્સ એ માત્ર વિશ્વવ્યાપી જનઆરોગ્યની જ સમસ્યા નથી; પરંતુ તે સામાજિક ધોરણો અને સામાજિક મૂલ્યોના ઉલ્લંઘનનું પણ પરિણામ છે. એઈડ્સનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિ અને તેના કુટુંબથી માંડીને સમાજ, સંસ્કૃતિ, અર્થવ્યવસ્થા અને વસ્તી પર એઈડ્સની વિપરીત અસર પડે છે. આ બધાં દષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો એચ.આઈ.વી.એઈડ્સ જનઆરોગ્યની સાથે એક સામાજિક સમસ્યા પણ છે. અહીં એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે એઈડ્સનાં કારણોની વિસ્તૃત સમજ મેળવીએ.

(1) અસલામત જાતીય સંબંધ :

એઈડ્સ થવા પાછળનું મુખ્ય કારણ છે - અસલામત જાતીય સંબંધ. એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલ સ્ત્રી કે પુરુષ એકબીજા સાથે અસલામત જાતીય સંબંધથી જોડાય તો તેવા કિસ્સામાં એચ.આઈ.વી.ના વાયરસ એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પ્રવેશે છે અને બિનચેપી વ્યક્તિને પણ એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગી શકે છે. આ રીતે એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલ વ્યક્તિને લાંબે ગાળે એઈડ્સ થાય છે. સેક્સ વર્કરમાં જાતીય સંબંધની અસલામતી વિશેષ જોવા

મળે છે. આધુનિક સંશોધનો અને અહેવાલો મુજબ અસંખ્ય સેક્સ વર્કર્સ એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ધરાવે છે.

વળી, આધુનિક યુગમાં લગ્ન પૂર્વેની જાતીય પવિત્રતા અને લગ્નેતર સંબંધો અંગેનાં ધોરણો ઢીલાં પડ્યાં છે. જાતીય સ્વેચ્છાચારનું પ્રમાણ વધ્યું છે. પતિ-પત્નીની પરસ્પર જાતીય વફાદારી પર ટી.વી. સિરિઅલોથી માંડીને ફિલ્મો અને સોશિયલ મીડિયાએ વિપરીત અસર નિપજાવી છે. આ માધ્યમો દ્વારા રજૂ થતા સંદેશાઓને કારણે જાતીય જીવનમાં વિવિધતાના મોહનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આ બધાનાં પરિણામે મહાનગરોથી લઈને ગામડાંઓમાં બળાત્કારની ઘટનાઓનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યું છે. નેશનલ કાઈમ રેકોર્ડ્સ બ્યુરોના 2013ના વાર્ષિક અહેવાલ મુજબ 2012માં સમગ્ર ભારતમાં 24,923 બળાત્કારના કેસો નોંધાયા હતા, જેમાં 98 ટકા કિસ્સાઓમાં બળાત્કાર કરનાર વ્યક્તિ નજીકની કે પરિચિત હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. વળી, આધુનિક યુગમાં સજાતીય સંબંધોનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. ગે રિલેશન અને લેસ્બિયન રિલેશનશીપને કારણે એઈડ્સ થવાની શક્યતા સૌથી વધારે છે. અમેરિકા, આફ્રિકા અને ઈંગ્લેન્ડમાં આવા જાતીય સંબંધો ધરાવનાર લોકોની સંખ્યા વધુ હોવાથી અને સરકારે પણ આવા સંબંધોને માન્યતા આપી હોવાથી આ દેશોમાં એઈડ્સના દર્દીઓની સંખ્યા પણ વધારે છે. આ રીતે અસલામત જાતીય સંબંધ એઈડ્સ ફેલાવવામાં સૌથી મહત્વનું કારણ છે.

(2) લોહીની ફેરબદલ :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે જોયું કે એઈડ્સના વાયરસ બહારના વાતાવરણમાં લાંબા સમય સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકતા નથી; પરંતુ જો આ વાયરસ શરીરના ફ્લ્યુડ (રક્ત, વીર્ય કે યોનિસ્ત્રાવ)ના સંપર્કમાં આવે તો તેનો અંત આણી શકાતો નથી. આનો અર્થ એ થયો કે આકસ્મિક સંજોગોમાં રક્તની જરૂર ઊભી થાય ત્યારે એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલી વ્યક્તિનું રક્ત લેવું જોખમકારક છે. એચ.આઈ.વી. ચેપ લાગેલી વ્યક્તિનું રક્ત એઈડ્સ ફેલાવનારું મહત્વનું પરિબળ છે. વળી, કેટલાક લોકો માત્ર પૈસા મેળવવા માટે નિયમિત રક્ત આપતા હોય છે. આવા ધંધાદારી રક્તદાતા પાસેથી મેળવેલું પરીક્ષણ કર્યા વિનાનું રક્ત લેવાથી એઈડ્સ થવાની શક્યતા ઘણી વધારે છે. અકસ્માત કે આકસ્મિક સંજોગોમાં જ્યારે પણ રક્તની જરૂર ઊભી થાય ત્યારે પરીક્ષણ કરેલું રક્ત લેવાનો આગ્રહ એઈડ્સ સામે રક્ષણ આપે છે. આ ઉપરાંત એચ.આઈ.વી.ગ્રસ્ત વ્યક્તિની કિડની, આંખો, શ્વેતકણો, રક્તકણો કે અન્ય કોઈ પણ અંગનું પ્રત્યારોપણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિના શરીરમાં કરવામાં આવે તો અંગ લેનાર વ્યક્તિને ચેપ લાગી શકે છે.

(3) માતા-પિતા દ્વારા બાળકને :

એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલ પુરુષ કે સ્ત્રી જ્યારે એકબીજા સાથે અસલામત જાતીય સંબંધથી જોડાય અને જો સ્ત્રી સગર્ભા બને તો તેવી સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહેલા બાળકને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગી શકે છે. એઈડ્સના વૈશ્વિક વ્યાપ માટે આ ત્રીજું સૌથી મહત્વનું કારણ છે. સગર્ભાવસ્થાવાળી સ્ત્રીને સારવારના અભાવમાં બાળકને જન્મ પહેલાં કે જન્મ પછી એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગવાની શક્યતા 20 % જેટલી છે. એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ધરાવતી સ્ત્રીની સુવાવડ દરમિયાન જો કાળજી રાખવામાં ન આવે તો બાળકને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગી શકે છે. આ ઉપરાંત પ્રસૂતિની કેટલીક પારંપરિક પદ્ધતિઓમાં પણ આરોગ્યના ધોરણો ન જળવાતા માતા દ્વારા બાળકને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગવાની શક્યતા વધારે છે.

(4) નશીલા પદાર્થોનું વ્યસન :

નશીલા પદાર્થોના વ્યસનીઓની રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઘણી નબળી હોય છે. આથી આવી વ્યક્તિઓને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ઝડપથી લાગી શકે છે. આધુનિક સંશોધનોના અહેવાલ મુજબ નશીલા પદાર્થોના ઘણા વ્યસનીઓ એઈડ્સના દર્દી હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. નશીલા પદાર્થોના વ્યસનીઓ નશો કરનારું કેફી દ્રવ્ય ઈન્જેક્શનના માધ્યમથી લે છે અને આ ઈન્જેક્શનમાં લીધેલી એકની એક સોય તેઓ એકબીજા માટે વાપરતા હોય છે. આથી એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલી વ્યક્તિ જ્યારે આવી સોય અન્ય વ્યસનીને આપે ત્યારે તે વ્યક્તિ પણ એચ.આઈ.વી.નો ભોગ બને છે. ઉત્તર-પૂર્વ ભારતમાં આ કારણ એઈડ્સ ફેલાવવામાં મહત્વનું બન્યું છે.

આ દેખીતાં કારણો ઉપરાંત ભોગવાદી વિચારો, લગ્ન અને ત્યારે પછીની પારિવારિક જવાબદારીઓ નિભાવવામાંથી છટકવાની વૃત્તિ, જાતીય જીવન અંગેની ખોટી માન્યતાઓ, વધારે પડતી મહત્વકાંક્ષાઓ, ગરીબી, શિક્ષણનો અભાવ, શહેરીકરણ જેવાં સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલાં અનેક કારણો એચ.આઈ.વી.ના ઉદ્ભવમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

એઈડ્સની વિપરીત અસરો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એઈડ્સનાં કારણો પરથી આપના મનમાં એક બાબત સ્પષ્ટ થઈ હશે કે એઈડ્સ એ માત્ર વ્યક્તિગત સમસ્યા નથી; પરંતુ તેનો સીધો સંબંધ વ્યક્તિ ઉપરાંત સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે છે. આ અર્થમાં જોઈએ તો એઈડ્સગ્રસ્ત દર્દીઓનું વધુ પ્રમાણ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે સમુદાય પર વિપરીત અસર પહોંચાડે છે.

અગાઉ જોયું તે મુજબ એઈડ્સ થવાનું મુખ્ય કારણ અસલામત જાતીય સંબંધ છે. આથી જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના રક્ત પરીક્ષણમાં એચ.આઈ.વી.નો રિપોર્ટ પોઝિટિવ આવે ત્યારે તે વ્યક્તિ એક પ્રકારની શરમ અને સંકોચ અનુભવે છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લાગવાના ભયથી તે પોતાની વાત કોઈને કહી શકતી નથી. આ પરિસ્થિતિ તેના માટે અસહ્ય બને છે. વળી, એઈડ્સગ્રસ્ત દર્દી સાથે લોકો ઉપેક્ષાભર્યું વર્તન કરે છે.

વળી, એઈડ્સને કારણે થતાં મૃત્યુઓમાં બાળમૃત્યુ દર અને માતાનો મૃત્યુદર વસ્તીશાસ્ત્રીય પરિવર્તનો નિપજાવે છે. વિધવાઓના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એઈડ્સની સારવાર અત્યંત ખર્ચાળ હોવાથી વ્યક્તિના પરિવારથી લઈને રાષ્ટ્રના આર્થિક માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે. અગાઉ જોયું તે મુજબ ભારતમાં એઈડ્સ થનાર વ્યક્તિઓ મોટે ભાગે 15 થી 49 વર્ષના વયજૂથની છે, પરિણામે રાષ્ટ્રના વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ પર પણ તેની વિપરીત અસર પડે છે. વળી, આ રોગની કોઈ દવા કે રસી શોધાઈ નથી એટલે તેને લગતાં સંશોધનો કરવા માટે તેમજ સામાજિક જાગૃતિ લાવવાના પ્રયાસો પણ ખર્ચાળ સાબિત થયા છે.

એઈડ્સની અટકાયત અથવા નિયંત્રણ :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એઈડ્સનાં કારણો અને અસરો પરથી આપને સમજાયું હશે કે જો આ સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો તેનાથી અનેક સામાજિક પ્રશ્નો સર્જાય છે. વળી એઈડ્સને દૂર કરવાની કે નાબૂદ કરવાની કોઈ દવા કે રસી હજુ સુધી શોધાઈ ન હોવાથી તેને નિયંત્રિત કરવાનું કાર્ય કઠિન છે. આવા સંજોગોમાં એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવવો એ જ તેનો શ્રેષ્ઠ ઈલાજ છે. લોકોમાં એઈડ્સ અંગે વૈજ્ઞાનિક જાગૃતિ કેળવાય અને એઈડ્સ થવાનું જોખમ ઘટે તેવાં પગલાં એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવે છે. એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવવા માટે કઈ કઈ બાબતો અસરકારક છે તેની જાણકારી મેળવીએ :

- (1) એઈડ્સ થવા પાછળનું સૌથી મહત્વનું કારણ અસલામત જાતીય સંબંધ છે. આથી સલામત જાતીય સંબંધ એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવનારું સૌથી મહત્વનું પરિબળ છે. એક જ વફાદાર સાથી સાથેનો જાતીય સંબંધ અને જાતીય સંબંધ દરમિયાન નિરોધનો ઉપયોગ એઈડ્સને અટકાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.
- (2) એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ધરાવતી વ્યક્તિ રક્તદાન કરે તો તેના રક્તથી અન્ય વ્યક્તિને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગી શકે છે. આથી આકસ્મિક સંજોગોમાં જ્યારે લોહીની આવશ્યકતા ઊભી થાય ત્યારે એચ.આઈ.વી.નું પરીક્ષણ કરેલ બિનચેપી લોહી લેવાનો આગ્રહ રાખવો.
- (3) એચ.આઈ.વી.ના દર્દી માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલ ઈન્જેક્શનની સિરિંજ, સોય કે અન્ય તબીબી સાધનો તંદુરસ્ત વ્યક્તિની સારવાર માટે ઉપયોગમાં ન લેવા. રસીકરણના કાર્યક્રમોમાં કે દાકતરી તપાસમાં પણ જંતુમુક્ત તબીબી સાધનો જ ઉપયોગમાં લેવા.
- (4) જુદા જુદા સંચાર માધ્યમો અને સંપર્ક માધ્યમો દ્વારા આ રોગ અંગેની લોકજાગૃતિ અને સામાજિક જાગૃતિ કેળવવી. દા.ત., દર વર્ષે પહેલી ડિસેમ્બરનો દિવસ 'વિશ્વ એઈડ્સ દિન' તરીકે ઊજવાય છે.
- (5) એચ.આઈ.વી.નું નિયંત્રણ થાય તેવી દવા કે રસી શોધવા માટેનાં સંશોધનો હાથ ધરવા.

આ ઉપરાંત એઈડ્સને નિયંત્રિત કરવા માટે સરકારની કામગીરી પણ પ્રશંસનીય રહી છે. ભારત સરકાર દ્વારા ઈ.સ. 1992માં સ્થાપવામાં આવેલ નેશનલ એઈડ્સ કન્ટ્રોલ ઓર્ગેનાઈઝેશન (NACO)ના નેતૃત્વ હેઠળ HIV/AIDS કન્ટ્રોલ પ્રોગ્રામની શરૂઆત 35 એઈડ્સ નિયંત્રણ સોસાયટી મારફતે કરવામાં આવી. રાજ્યનાં દવાખાનાંઓમાં શરૂ કરવામાં આવેલાં ચિકિત્સાકેન્દ્રોને લીધે એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવવામાં ઘણી સફળતા મળી છે.

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા

વિશ્વના પ્રત્યેક સમાજના માનવીની જીવનશૈલીનું અધ્યયન કરતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રત્યેક સમાજમાં દરેક યુગે લોકો એ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરતા હતા કે જેનાથી નિરાશા, હતાશા અને માનસિક તણાવનું પ્રમાણ ઘટતું હોય, જેનું સેવન કરવાથી કોઈ આહ્લાદક આનંદ અનુભવાતો હોય તથા જેનાથી સુખ-દુઃખની

અનુભૂતિમાં વધારો કે ઘટાડો થતો હોય. આ દ્રવ્યોનાં સેવનથી જે માનસિક અનુભૂતિ થાય છે, એમાંથી નીચે મુજબ પાંચ પ્રકારના મનોઔષધીય પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પ્રભાવ મેળવવા માટે જ વ્યક્તિ આ દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે. આ પાંચ પ્રભાવ નીચે મુજબ છે :

- (1) પીડામાંથી મુક્તિ
- (2) અનિચ્છનીય તથા કષ્ટ આપનારી ક્રિયાઓ અને ભાવનાઓ જેવી કે ચિંતા, અધીરાઈ, ઉત્તેજના, થાક વગેરેમાં ઘટાડો.
- (3) શરીરમાં શક્તિ તથા ઊર્જામાં વૃદ્ધિ તથા નિરાશા અને ઊંઘ ન આવવાની સ્થિતિને દૂર કરવી.
- (4) નવી ચેતના તથા અનુભૂતિની પ્રાપ્તિ.
- (5) માથા પરથી કામનું ભારણ હળવું કરવા તથા સદાય પ્રસન્નતાની ભાવનાને જાગૃત કરવા.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ઉપર દર્શાવેલા ભ્રામક પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈ યુવાનો નશીલાં દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે. ઈ.સ. 1925 પૂર્વે નશીલાં દ્રવ્યોના સેવન માટે કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો; પરંતુ ઈ.સ. 1925માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના જીનિવા ડ્વગ કન્વેન્શનમાં આ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં માઠાં પરિણામો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો અને રાષ્ટ્રસંઘે પોતાના સભ્ય દેશોને આ દ્રવ્યોના વેચાણ તથા ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ લાદવાની વાત કરી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની વિશ્વવ્યાપી સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવા માટે જે અભિયાન આરંભ્યું હતું તેની ફલશ્રુતિ રૂપે વિશ્વના તમામ દેશોમાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનને એક સામાજિક સમસ્યાના રૂપમાં જોવામાં આવે છે તથા આ સમસ્યાના નિયંત્રણ અને નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

નશીલાં દ્રવ્યો

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનો અર્થ

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના તજજ્ઞોની સમિતિએ નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનની વ્યાખ્યા આપતાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે ‘બંધાણ એટલે કોઈક કુદરતી કે કૃત્રિમ નશીલા પદાર્થ કે દ્રવ્ય જેનું વારંવાર સેવન કરવાને લીધે પેદા થતી અમુક નિશ્ચિત સમયગાળાની નશાયુક્ત અવસ્થા કે જે-તે વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે વિઘાતક હોય છે. આમાં નશીલા પદાર્થોનું સેવન કરવાની સતત અને અનિવાર્ય જરૂરિયાત, એનું પ્રમાણ વધારવાની વૃત્તિ તથા તે પદાર્થો પર શારીરિક, માનસિક અવલંબન વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.’

જહોન એ. કલોસેન – નશીલાં દ્રવ્યોનું વ્યસન એ સુખદાયક અસર પેદા કરવા માટે કે દુઃખ દર્દથી દૂર રહેવા માટે ઉપભોગ કરેલા રાસાયણિક પદાર્થ પ્રત્યેની મનોશારીરિક પ્રતિક્રિયા છે.

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં કારણો :

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન માટે અનેક કારણો જવાબદાર છે. આ કારણોની અહીં ટૂંકમાં સમજૂતી મેળવીએ.

(1) સમાજ વ્યવસ્થામાં બદલાવ :

સામાજિક પરિવર્તન એટલે સામાજિક માળખામાં થતો બદલાવ. જ્યારે વ્યક્તિ બદલાતી જતી સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી ત્યારે તે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળતી હોય છે. આજની યુવાપેઢીમાં દ્રવ્યોનું વ્યસન કરવું એ જાણે કે એક ફેશન બની છે. આ દ્રવ્યોના સેવનથી તેઓ આધુનિક હોવાનો દાવો કરે છે. આ ઉપરાંત આજની યુવાપેઢી ટી.વી. ફિલ્મોમાં દર્શાવાતાં દ્રશ્યો મુજબ પોતાની જાતને ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધાં પરિબળોને કારણે વ્યક્તિ ઘણીવાર પોતે એકલી પડી ગઈ હોય કે પોતાનું કોઈ નથી એ પ્રકારની લાગણી અનુભવે છે. પોતાની જાતથી અને સમાજથી વિમુખ બનેલી આવી વ્યક્તિઓ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળે છે. આ રીતે સામાજિક પરિવર્તન નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનું એક સહાયક પરિબળ છે.

(2) સાંસ્કૃતિક ધોરણોમાં ભંગાણ :

સાંસ્કૃતિક ધોરણોમાં ભંગાણ સૂચવતી પરિસ્થિતિને એનોમીની પરિસ્થિતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક ધોરણો, ધ્યેયો અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો વચ્ચે પ્રવર્તતી તંગદિલીને લીધે એનોમીની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. કોહેન અને જેમ્સ નોંધે છે તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જેઓમાં નૈતિક ધોરણોનું આંતરિકરણ થયું હોય છે; પરંતુ આવશ્યક કૌશલ્યનો તેમનામાં અભાવ હોય છે. તેઓને કોઈ ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ ઉપલબ્ધ થતી નથી કે તેમને કોઈ હિંસક વાતાવરણ મળતું નથી. આથી આવી બેવડી નિષ્ફળતા અનુભવતી વ્યક્તિઓ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળે છે.

(3) વ્યક્તિનું પોતાની જાતથી કે સમાજથી અળગાપણું :

જ્યારે વ્યક્તિ પોતાની જાત કે સમાજથી એક પ્રકારનું અળગાપણું અનુભવે ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિને સામાજિક વિમુખતા કહેવામાં આવે છે. પરિવારની કે સમાજની અન્ય વ્યક્તિઓની ઉપસ્થિતિમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ આવા અળગાપણાનો કે એકલતાનો અનુભવ કરતી હોય છે. પોતાના આવા એકાકીપણા માટે તે સમાજ કે સામાજિક પરિસ્થિતિને જવાબદાર માનતી હોય છે. પોતાની આવી એકલતા કે એકાકીપણાને દૂર કરવા માટે વ્યક્તિ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનો આશરો લે છે. આ પ્રકારનાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસની સમાજવિરોધી કે રાષ્ટ્રવિરોધી બની જતા હોય છે.

(4) મિત્રજૂથ કે સમવયસ્ક જૂથોનો પ્રભાવ :

મિત્રજૂથ કે સમવયસ્ક જૂથ એવાં પ્રાથમિક જૂથો છે કે જેનો પ્રભાવ વ્યક્તિનાં વર્તન પર સૌથી વધુ હોય છે. આ જૂથના સભ્યો નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસની હોય તો જૂથમાં જોડાયેલી વ્યક્તિ મિત્રોના કે સમવયસ્કોના નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનના આગ્રહને વશ થઈ વ્યસન કરતી હોય છે. આવું વ્યસન કરવા પાછળનો તેનો હેતુ માત્ર ને માત્ર આ પ્રકારના જૂથમાં સ્વીકૃતિ મેળવવાનો હોય છે. આથી મિત્રોના કે સમવયસ્કોનાં દબાણનો તે ઈનકાર કરી શકતો નથી અને કાયમ માટે નશીલાં દ્રવ્યોનો વ્યસની બની જાય છે.

(5) જિજ્ઞાસા અને અજ્ઞાનતા :

ઘણીવાર વ્યક્તિ નશીલાં દ્રવ્યોનું સેવન કરવાથી કેવી અસર થશે તે અંગે અજાણ હોય છે. તો ક્યારેક એવું પણ બને છે, કે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનીનો અનુભવ સાંભળ્યા પછી પોતાના મનમાં પણ એ પ્રકારનો અનુભવ મેળવવાની ઈચ્છા જાગે છે. નશીલાં દ્રવ્યો શેનાં બનેલાં છે, તેનું સેવન કરવાથી શરીરને શું નુકસાન થશે વગેરે અંગે તે અજાણ હોવા છતાં માત્ર અખતરા કરવા માટે તે નશીલાં દ્રવ્યોનું સેવન કરતી હોય છે; પરંતુ એકવાર આ દ્રવ્યોનું સેવન કરવાથી તેને કાયમ તેની લત લાગી જાય છે. આમ, ઘણીવાર આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા અને અજ્ઞાનતા નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનું કારણ બને છે.

(6) ઉદ્યોગો અને શહેરોનો વિકાસ :

ઔદ્યોગિકરણને કારણે થતું સ્થળાંતર શહેરીકરણની પ્રક્રિયા વિકસાવે છે. ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા વ્યક્તિએ સતત એક જ પ્રકારનું કામ આખો દિવસ કરવાનું હોય છે. સતત એક પ્રકારનું કામ અને વાતાવરણ વ્યક્તિને પોતાની જાતથી કે સમાજથી વિમુખ બનાવે છે. વધુ પડતા શ્રમને કારણે આખા દિવસના થાકને હળવો કરવા માટે વ્યક્તિ નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનનો માર્ગ અપનાવતો હોય છે. તો બીજી બાજુ શહેરીકરણની પરિસ્થિતિ આવા વ્યસનીઓને મોકળું મેદાન આપે છે. શહેરમાં પોતાને કોણ ઓળખે છે ? ની ભાવના, ગુનાહિત વર્તનને છુપાવી શકવાની વિપુલ તકો, અસલામતી જેવી પરિસ્થિતિ વ્યક્તિને નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન કરવા તરફ દોરી જાય છે.

(7) આર્થિક પરિસ્થિતિ :

કામ કરવાની ઈચ્છાશક્તિ હોવા છતાં વ્યક્તિને કામ ન મળે ત્યારે તેવી વ્યક્તિ લઘુતાગ્રંથિમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. આવી બેકારીને કારણે વ્યક્તિ પોતાની આર્થિક જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરી શકતો નથી અને આ માટે તેણે બીજા પર આધાર રાખવો પડે છે. બેકારીને કારણે તેનામાં ઊભી થયેલી હતાશા અને નિરાશા જેવી માનસિક અસરમાંથી મુક્ત થવા માટે તે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળે છે. વળી, સમાજમાં એવી પણ વ્યક્તિઓ હોય છે, જેઓને કામ તો મળી રહે છે; પરંતુ તેની સામે તેને વેતન ખૂબ જ ઓછું મળતું હોય છે. આ સંજોગો પણ તેને માટે નિરાશા ઉપજાવનારા હોય છે, તેથી ઘણીવાર તેઓ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસની બની જતા હોય છે.

બેકારી અને ઓછા વેતનની પરિસ્થિતિ કરતાં કુટુંબની સદ્વરતાની પરિસ્થિતિ જુદી છે. આર્થિક રીતે સાધનસંપન્ન પરિવારના નબીરાઓ પોતાનો શોખ પૂરો કરવા મોંઘાદાટ નશીલાં દ્રવ્યોનું વ્યસન કરતા હોય છે. સમાચાર માધ્યમોમાં પ્રસારિત થતાં સમાચારો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

(8) ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ભારતનું સ્થાન :

નશીલાં દ્રવ્યોની ગેરકાયદેસર હેરાફેરીની દૃષ્ટિએ ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન વિશેષ મહત્વનું પુરવાર થાય છે. ભારતની સીમારેખા પર આવેલા પંજાબ, રાજસ્થાન, આંધ્રપ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર, બિહાર જેવાં રાજ્યોમાં આ દ્રવ્યોની હેરાફેરીનો વ્યાપાર વિકસેલો છે. વળી બીજા દેશોમાં નશીલાં દ્રવ્યો પહોંચાડવામાં પણ ભારત ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ માધ્યમ બને છે. તો બીજી બાજુ આ દ્રવ્યોની હેરાફેરી કરનારા એજન્ટો, ફેરિયાઓ જેવાં અસામાજિક તત્ત્વો દ્વારા ભારતનાં શહેરો અને મહાનગરોમાં નશીલાં દ્રવ્યો આયોજનબદ્ધ રીતે ઘુસાડવામાં આવે છે. આ બધાંનું પરિણામ એ આવે છે કે ભારતમાં યુવા પેઢી આ દ્રવ્યોના વ્યસનની ચુંગાલમાં ફસાય છે અને તેમનું સામાજિક જીવન બરબાદ થાય છે.

(9) આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ :

ભારત એક વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર છે. ભારતનો વિકાસ અનેક વિકસિત રાષ્ટ્રો તેમજ દુશ્મન રાષ્ટ્રોને આંખના કણાની જેમ ખૂંચે છે. આથી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપાટી પર ખેલાતું રાજકારણ ભારતમાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાને વેગ આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારત આર્થિક રીતે પાયમાલ બને, તેની લશ્કરી તાકાત ઓછી થાય, વિશાળ યુવાવર્ગ આ દ્રવ્યોના સેવન તરફ ખેંચાય, વિકાસની ગતિ થંભી જાય જેવાં અનેક પરિબલોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો રંગ ભળે છે, જે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા માટે જવાબદાર બને છે.

આ રીતે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા વ્યક્તિનાં વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને આર્થિક જીવન પર અને આરોગ્ય પર વિપરીત અસર નિપજાવે છે. આથી આ સમસ્યાનું નિવારણ કરવું જરૂરી છે.

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા હલ કરવાના ઉપાયો

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ઉપર્યુક્ત કારણો પરથી આપને સમજાયું હશે કે વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાથી કેવી વિઘટનકારી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. જો આ સમસ્યા પર નિયંત્રણ મેળવવામાં ન આવે કે તેની હેરાફેરી પર પ્રતિબંધ લાદવામાં ન આવે તો સમાજ અને રાષ્ટ્રએ તેનાં વિઘાતક પરિણામોનો સામનો કરવા તૈયાર રહેવું પડે છે. અહીં આ સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવાના કેટલાક ઉપાયોની સમજૂતી મેળવીએ.

(1) નશીલાં દ્રવ્યોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદાઓ :

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાને અટકાવવા માટે સમયે સમયે કેટલાક મહત્વના કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે :

- 1930માં ડેન્જરસ ડ્રગ્સ એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો, જે નશીલાં દ્રવ્યોની તમામ શ્રૃંખલા પર નિયંત્રણો લાદવા માટેની વિસ્તૃત કાનૂની જોગવાઈ પૂરો પાડતો કાયદો હતો.
- બોમ્બે પ્રોહિબિશન એક્ટ - 1949ની કેટલીક જોગવાઈઓ મુજબ દારૂના ઉત્પાદન પર, દારૂ ગાળવાની ભટ્ટી બનાવવા પર, દારૂના વેચાણ, નશો પેદા કરતાં દ્રવ્યોની આયાત, નિકાસ, હેરાફેરી, વેચાણ, ઉત્પાદન વગેરે પર; તાડી, અફીણ, ચરસ વગેરેના ઉત્પાદન, વેચાણ વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે.
- 1961ના સિંગલ કન્વેન્શનની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં તબીબી અને વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગ માટે ખસખસના છોડનું વાવેતર અને અફીણના ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે કડક નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા.
- 1978માં ધી ઓપિયમ એક્ટ હેઠળ અફીણના ગેરકાયદેસરના ઉત્પાદન, હેરાફેરી, અફીણ રાખવા પર, તેના સંગ્રહ અને વિતરણ અને વેચાણ પર તથા તેને સંલગ્ન કાર્યવાહીના સંદર્ભમાં નિયંત્રણો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા.
- 1985માં ધ નાર્કોટિક ડ્રગ્સ એન્ડ સાયકોટ્રોપિક સબસ્ટન્સીઝ એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો. આ કાયદો નશીલાં દ્રવ્યોની ખેતી પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. આ કાયદો કોઈ પણ નશીલાં દ્રવ્યોના ઉત્પાદન, વેચાણ, કબજો, ખરીદી, હેરાફેરી, સંગ્રહ, ઉપયોગ, આયાત-નિકાસ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. આ કાયદાના ઉલ્લંઘન બદલ 10 વર્ષની સખત કેદ જેને 20 વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય છે. વળી, આ કાયદા અંતર્ગત 1 લાખ રૂપિયાના દંડની રકમને પણ 2 લાખ રૂપિયા સુધી વધારી શકાય છે.

(2) ઉપચારાત્મક પગલાં :

મારવાહ સમિતિએ જુદાં જુદાં ઉપચારાત્મક પગલાં સૂચવ્યાં છે, જે નીચે મુજબ છે :

- રાષ્ટ્રીય વિકાસ યોજનાઓ સાથે સંકલિત એવી મદ્યપાન અને નશીલી દવાઓના દુરુપયોગ વિરોધી શૈક્ષણિક યોજના ઘડવી.
- વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો, કામદારો, સ્થળાંતરિતો, આદિવાસીઓ વગેરેને આ સમસ્યા સંબંધી શિક્ષણ આપવું.
- નશામુક્તિ કેન્દ્રો સ્થાપવાં અને મદ્યપાન તથા નશીલી દવાઓના વ્યસનની સમસ્યાને લગતી સમિતિ રચવી.
- વસ્તીનાં વિવિધ જૂથોમાં નશીલાં દ્રવ્યોના અને મદ્યપાન વપરાશને લગતા પ્રવાહોનું તેમજ સમસ્યા નિવારણનાં પગલાંનું સાતત્યપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું.

આ ઉપરાંત ભારત સરકારના નાર્કોટિક કન્ટ્રોલ બ્યૂરોએ ઘડેલા એક્શન પ્લાનમાં સમસ્યાના નિવારણ માટે મુખ્યત્વે બિનસરકારી સંગઠનોની સેવા, વ્યસનીઓનો પુનર્વાસ, જનજાગૃતિ અને જાહેર આરોગ્ય જાગૃતિ, યુવાનોમાં આલ્કોહોલ અને ડ્રગ ડિમાન્ડ ઘટાડવી તથા આ દૂષણથી યુવાનોને માહિતગાર કરવાનાં પગલાંનો સમાવેશ થાય છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ પ્રકરણમાં આપે સામાજિક સમસ્યાઓનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ અંગે પરિચય મેળવી ભારતમાં પ્રવર્તતા અસમાન જાતિપ્રમાણ, એઈડ્સ અને નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં કારણો, વિપરીત અસરો અને તેને હલ કરવાના ઉપાયો અંગે માહિતી મેળવી. સામાજિક સમસ્યાઓ અંગેના આ વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી આપની આસપાસના વિશ્વમાં પ્રવર્તતી સામાજિક સમસ્યાઓને જોવા-સમજવાનું આપનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાયું હશે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ-12ના સમાજશાસ્ત્ર વિષયના આ પાઠ્યપુસ્તકમાં એકમ 1થી એકમ 10 સુધીના અભ્યાસક્રમમાં ભારતીય સમાજજીવનને લગતાં તમામ પાસાંઓને આવરી લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય ભારતની આગવી ઓળખ છે. ભારતની આગવી ઓળખ સમા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યનો પરિચય અને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ, સંસ્કૃતિકરણ, પશ્ચિમીકરણ, ઉદારીકરણ, વિવિધ સામાજિક આંદોલનો અને સંચાર-માધ્યમોની સામાજિક અસરો જેવા સાંપ્રત પ્રવાહોની સમજ આપતું આ પાઠ્યપુસ્તક આપના સમાજશાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારું બની રહેશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) અસમાન જાતિપ્રમાણનાં કારણો સમજાવો.
- (2) એઈડ્સનાં કારણોની છણાવટ કરો.
- (3) નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં કારણો વિગતે સ્પષ્ટ કરો.
- (4) 'એઈડ્સ - એક સામાજિક સમસ્યા છે' - વિધાનની યથાર્થતા ચકાસો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સમસ્યાનાં લક્ષણો.
- (2) અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાની વિપરીત અસરો વર્ણવો.
- (3) અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાને અટકાવી શકાય છે - સમજાવો.
- (4) એઈડ્સ નિયંત્રણ કઈ રીતે કરી શકાય ? સ્પષ્ટ કરો.
- (5) નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાને હલ કરવાના ઉપચારાત્મક પગલાં જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) અસમાન જાતિપ્રમાણ એટલે શું ?
- (3) AIDSનું પૂરું નામ જણાવો.
- (4) નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સમસ્યા ક્યારે ઉદ્ભવે છે ?
- (2) 2011ના સેન્સસ મુજબ ગુજરાતમાં જાતિપ્રમાણ જણાવો.
- (3) સ્ત્રી-ભ્રૂણ હત્યા કોને કહેવાય ?
- (4) ઓનર કિલિંગ કોને કહેવાય ?
- (5) HIV શબ્દનો પૂરો અર્થ આપો.

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) વર્ષ 2011માં ભારતમાં જાતિ પ્રમાણ.....
(અ) 920 (બ) 930 (ક) 940 (ડ) 950
- (2) એઈડ્સની સમસ્યામાં ભારત વિશ્વમાં કેટલામું સ્થાન ધરાવે છે ?
(અ) બીજું (બ) ત્રીજું (ક) ચોથું (ડ) પાંચમું
- (3) એઈડ્સનો પ્રથમ દર્દી કયા દેશમાં જોવા મળ્યો હતો ?
(અ) ભારત (બ) ઈંગ્લેન્ડ (ક) જાપાન (ડ) અમેરિકા
- (4) 'વિશ્વ એઈડ્સ દિન'ની ઉજવણી ક્યારે કરવામાં આવે છે ?
(અ) 1લી ડિસેમ્બર (બ) 11મી ડિસેમ્બર (ક) 1લી ઓક્ટોબર(ડ) 11મી સપ્ટેમ્બર
- (5) બોમ્બે પ્રોહિબિશન એક્ટ ક્યારે ઘડાયો ?
(અ) 1947 (બ) 1948 (ક) 1949 (ડ) 1950

પ્રવૃત્તિ

- તમારા વિસ્તારમાં જોવા મળતી સામાજિક સમસ્યાઓની યાદી તૈયાર કરો.
- અસમાન જાતિપ્રમાણના ખ્યાલને તમારા સમાજના સંદર્ભે તપાસી અહેવાલ તૈયાર કરો.
- એઈડ્સ અટકાવવાના ઉપાયો અંગે ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- તમારા વિસ્તારમાં યુવાનોમાં જોવા મળતા વ્યસનનો અભ્યાસ કરી નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યાપના અહેવાલનું લેખન કરો.
- નશીલાં દ્રવ્યોની અસરો અંગે જૂથચર્ચા કરો.